

FELİ FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏRDƏ VARIATIVLIK (Azərbaycan və İngilis dillərinin materialları əsasında)

Vəfa Emçiyeva

Azərbaycan Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: Vafa.emchiyeva@au.edu.az

Xülasə. Məqalədə frazeoloji birləşmələr, onlarla bağlı olan variativlik məsələləri araşdırılır. Frazeoloji birləşmələr çox geniş işlənmə dairəsinə malikdir. Belə ki, xalq dilində, publisistikada, bədii ədəbiyyatda frazeoloji vahidlər həm yaradılır, yaradılmaqla bərabər, həmçinin də işlədilir. Üslubi neytrallıq tələb olunan elmi dildə isə, frazeoloji vahidlərdən çox az sayda istifadə olunur. Variativlik məsələsinə gəldikdə isə, onu qeyd etmək olar ki, variativlik problemi təkcə dilin materiallarının tədqiqi ilə məhdudlaşmır. Bu zaman semantik variantların komponentləri qrammatik əlaqələr arasında mövcud olmur, dilin daxili quruluşunda semantika cümlənin strukturunu və onun nitq axımında formalaşmasını təyin edir. Bununla yanaşı, Amerika dilçiliyində bir çox dilçilər, konkret nitq faktlarında variativliyi də mənadan kənarada araşdırmağın çox mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini bildirirlər.

Açar sözlər: Frazeologiya, variativlik, ədəbi dil normaları, sinifli cəmiyyət, şifahi nitq, yazılı ədəbiyyat.

VARIABILITY IN VERB PHRASEOLOGICAL COMBINATIONS (based on the materials of Azerbaijani and English languages)

Vəfa Emçiyeva

Azerbaijan University, Baku, Azerbaijan

Abstract. The article examines phraseological combinations and related issues of variability. Phraseological combinations have a very wide scope of development. Thus, phraseological units are created in the vernacular, journalism, and fiction, and they are used as well. In the scientific language, where stylistic neutrality is required, phraseological units are used very little. Regarding the issue of variability, it can be noted that the problem of variability is not limited only to the study of language materials. At this time, the components of semantic variants do not exist among grammatical relations, semantics in the internal structure of the language determines the structure of the sentence and its formation in the speech flow. At the same time, many linguists in American linguistics state that it is very important to study variability in specific speech facts beyond meaning.

Keywords: Phraseology, phraseological units, variability, norm of literary language, oral speech, written literary.

ВАРИАТИВНОСТЬ ГЛАГОЛЬНЫХ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ СОЧЕТАНИЙ (по материалам Азербайджанского и Английского языков)

Вафа Эмчиева

Университет Азербайджан, Баку, Азербайджан

Резюме. В статье рассматриваются фразеологические сочетания и связанные с ними вопросы вариативности. Фразеологические сочетания имеют очень широкий размах развития. Таким образом, фразеологизмы создаются в просторечии, публицистике и художественной литературе, а также употребляются. В научном языке, где требуется стилистическая нейтральность, фразеологизмы употребляются очень мало. Относительно вопроса вариативности можно отметить, что проблема вариативности не ограничивается только изучением языковых материалов. В это время компонентов семантических вариантов не существует среди грамматических отношений, семантика во внутренней структуре языка определяет структуру предложения и его формирование в речевом потоке. В то же время многие лингвисты в американском языкознании заявляют, что очень важно изучать вариативность конкретных речевых фактов помимо значения.

Ключевые слова: Фразеология, фразеологизмы, вариативность, нормы литературного языка, устная речь, письменная литература.

1. Giriş

Dillərin müxtəlifliyindən asılı olmayaraq, onların tərkib hissəsi kimi işlənən frazeoloji ifadələr o dillərin zənginləşməsi və bütövləşməsində xüsusi bir əhəmiyyət kəsb edir. Müasir zaman kəsiyində frazeoloji birləşmələr şifahi nitqdə olduğu kimi, həm də yazılı kontekstdə aktiv iştirak edir. Frazeoloji vahidlərin müxtəlif struktur variantlığı mövcuddur. Bu variantlıq şifahi nitqdə daha çox özünü göstərmiş olur. Bu barədə tədqiqatçı M.B. Sürek yazır: “Ədəbi dil ümumxalq dilinin ən yüksək mərhələsidir. Bu və ya digər xalqın dili ümumbəşər dilinin bir formasıdır”. Ona görə də, ümumbəşər dilinin inkişaf yolları, eyni zamanda, ayrı-ayrı xalqların dilinə də aiddir. Ədəbi dil məfhumu sinifli cəmiyyətdə hər sinfin öz dünya görüşündən asılı olaraq müxtəlif anlayışlara malikdir. Bizim cəmiyyətdə isə, ədəbi dil ümumxalq dilinin ən yüksək formasıdır. Başqa sözlə desək, müasir ədəbi dil ümumi, vahid milli bir dildən ibarətdir. Bu dil dövlət sənədlərində, elm və sənət əsərlərində əsrin yüksək düşüncələrini təmsil edən dil olaraq formalaşır, dil orta təhsil ocaqlarında tədris edilir, bədii əsərlərdə təkmilləşir və cilalanır. Bütün xalqların, ədəbi dilləri məhz belə meydana gəlmiş və inkişaf etmişdir.

Bununla bağlı olan tədqiqi fikirlərimizi azərbaycan və ingilis dilli materiallar əsasında izah etməyə çalışacağıq.

2. İngilis dilində olan frazeoloji birləşmələrin variasiyası

İngilis ədəbi dili də məhz belə bir inkişaf yolu keçmişdir. Ümumxalq dili kimi, özünün ilk formalarına dövründən başlayaraq həm danışmaq dili, həm də ədəbi dil qolları üzrə müasir insanlara xidmət etmiş olan ingilis dili XX əsrdən tamamilə global bir dilə çevrilmiş və gün-gündən təkmilləşmişdir. İngilis ədəbi dilinin hər iki növü – şifahi və yazılı növü təqribən XI-XII əsrlərdən mövcuddur. Ədəbi dilin bir çox üslublarından fərqli olaraq ümumxalq danışmaq dili həmişə emosionallıqla, ekspressivliyin tavrlogiya elementləri ilə zəngindir. Ümumxalq danışmaq dilində həqiqətən buna ehtiyac duyulur. Həmin ehtiyacı ödəməyin ən yaxşı vasitələrindən biri də, məhz frazeologizmlərdən ibarətdir. İnsanlar öz danışmalarında istifadə etdikləri dilin frazeoloji sistemindən də faydalanmalı olurlar və bu iki aspektdə baş verir. Məcburi, kortəbii, məqsədyönlü, üslubi” [4, s.92].

Bir çox variantlı frazeoloji vahidlərdə, eyni zamanda, leksik invariantlar da mövcuddur. Belə ki, dilçilik ədəbiyyatlarında qeyd olunduğu kimi frazeoloji birləşmələrin leksik tərkibinin dəyişməzliyi, məhz onların əsas fərqləndirici əlamətləridir. Bu zaman bütövlükdə götürüldükdə frazeoloji birləşmələrin dəyişməzliyi və onların leksik invariantlarının qorunub saxlanması zamanı, orada struktur sinonimlər, həmçinin variantlar ola bilər.

Bir çox hallarda frazeoloji birləşmələrdə bəzi deformasiyalar da ola bilər. Buna aid bir misal çəkək. İngilis dilində yazılmış və çox tanınmış bir ifadə var “*to be with a silver spoon in one's mouth*” – (ekvivalenti – Xoşbəxt ulduz altında doğulmaq). Bu frazeoloji birləşmənin mənalarını açmaq üçün müxtəlif variantlarda işlənməsinə nəzər salaıq. Bədii ədəbiyyatdan

gətirdiyimiz nümunələrə əsasən, görəcəyik ki, onlar frazeoloji vahid kimi bədii ədəbiyyatlarda hansı variantlarda işlənir.

1. *She was born with a silver spoon in her mouth: she thinks she can do what she likes* [1, s.68] – *O, xoşbəxt ulduz altında doğulmuşdu, fikirləşirdi ki, nə istəsə onu da edə bilər.*

2. *He was careless about money, because it had always come to him easily. Men born with silver spoon in the mouth were like that – Buna görə də o pul, sarıdan korluq çəkmirdi, pul onun üçün həmişə asanlıqla əldə olunurdu. Kim ki, xoşbəxt doğulub, onların taleyi belədir.*

İndi isə işlədəcəyimiz cümlədə eyni frazeoloji birləşmənin parçalanaraq ayrı-ayrı iki cümlədə işlənməsinə nəzər salaq:

3. *He was starting at a silver spoon. He himself put it in her mouth at birth!* [1, s.92].

Buradan da aydın olur ki, mənanın deformasiyaya uğraması, məhz elə leksik deformasiyaya söykənir.

Bundan əlavə qeyd etmək yerinə düşər ki, heç də bütün frazeoloji vahidlər öz mənalarının dəyişməzliyini qoruyub saxlaya bilmirlər. Elə frazeoloji vahidlər mövcuddur ki, onların böyük əksəriyyəti öz mənalarının dəyişməzliyini yüz illər boyu qoruyub saxlayırlar. Amma bu heç də o demək deyildir ki, mənanın sabitliyi, yəni dəyişməzliyi, onun yeni mənə kəsb etməsinə, çalarlıq qazanmasına və köhnələn mənalarının itməsinə səbəb olmur. Məhz, bunları araşdıran A.V. Kunin yazır: *There's no lone lost between them (us)* frazeoloji birləşməsi XVII əsrdə meydana gəlmiş və XIX əsrin birinci yarısına qədər, onlar (və yaxud biz) bir-birini sevirik (bir-birimizi) anlamını ifadə edirlər və həmçinin əks mənalarda işlədilib [6, s.100].

Dramaturq, yazıçı V.V. Kunin izah edirdi ki, birinci mənə müasir ingilis dilində artıq köhnəlmiş hesab olunur. Bu frazeoloji birləşmə indi” yalnız onlar (və yaxud biz) bir-birinə “bir-birimizə dözə bilərik” (bilmirik) anlamlarında işlədilir və yaxud onlar artıq bir-birini (bir-birilərini) sevmirlər.

Belə problemlər nitqdə də bəzən özünü göstərmiş olur.

Məlumdur ki, nitqi yalnız leksik vahidlər arasında qurmaq mümkün deyildir. İnsanlar danışanda öz emosiyalarını, müəyyən məsələlərə münasibətlərini hökmən ifadə etməli olurlar. Nitq, xüsusən də qabaqcadan hazırlanmış (hazırlıqsız nitq) nitq bir növ avtomatik baş verir. Dil daşıyıcıları bu prosesdə öz nitqlərini zənginləşdirməyə çalışır, fikirlərini daha dəqiq ifadə etməyi, obyektə qiymətləndirmək üçün, dilin bütün vasitələrindən, o cümlədən, obrazlılıq imkanlarından, frazeologiyadan geniş istifadə edirlər. Lakin hazırlıqsız nitq prosesində adresant (danışan) ağızından çıxan sözləri, ümumiyyətlə, mətni müşahidə etmək imkanını itirir. Görmə orqanlarının şifahi nitqdə “rölunun zəifləməsi” (adresant ünsiyyətdə yalnız onu dinləyənin mimika və jestlərini, nitqdə zahiri münasibətini, gözlərini, ağızını müşahidə edə bilər, lakin bu onun öz nitqində diqqətini daha da yayındırır, nitqin avtomatikliyi artmış olur) nitqin bu və ya digər dərəcədə təhrifinə, daha doğrusu, normallaşdırılmış nitq mədəniyyəti qaydalarının pozulmasına səbəb olur və belə nitqdə işlədilən frazeoloji birləşmələr də bəzən dəyişikliklərə məruz qalır, komponentlərin yeri, səhv salınır, xalq etimologiyasının təsiri ilə frazemənin komponentləri təkliflə yozulur, birləşməyə artıq sözlər əlavə edilir, komponentlər əvəzlənir,

ixtisar olunur və s. Bütün bunlar tez-tez təkrar edildikcə, frazeoloji vahidin zahiri variantlaşması baş verir. Lakin, belə hallarda mənasına ziyan dəymiş və sonralar müəyyən dərəcədə tarixi inkişafda təhrif olunmuş frazeologizmlərin həqiqi variantını bütöv məna əsasında leksik-qrammatik cəhətdən bərpa etmək mümkün olur. Bəzən bərpa reallaşsa da, dildə meydana çıxmış ikinci variant davam edir [4, s.93].

Yekun olaraq gəldiyimiz qənaət budur ki, variantlıq nöqteyi nəzərindən frazeologizmlərin nitqdə və yazılı ədəbiyyatda istifadəsi müstəsna dərəcədə əhəmiyyət kəsb edir. Yuxarıdakı fikirlərdən də aydın olur ki, bəzi hallarda yazılı ədəbiyyatda istifadə oluna bilməyən frazeologizmlər, şifahi nitqdə istifadə zamanı dilin zənginləşməsində, variativlik nöqteyi-nəzərindən öz töhfəsini vermiş olur.

3. Azərbaycan dilində olan frazeoloji birləşmələrin variasiyası

Frazeoloji birləşmələrin variasiyasında, onların zənginləşməsində və dəyişilməsində, onların toplanmasında rolu olanların haqqı çatır ki, müəyyən düzəlişlər edə bilsinlər. Məhz bu fikir yuxarıdakı işlətdiyimiz şifahi nitqlə bağlı fikirlərimizlə üst-üstə düşür. Bu zaman frazeoloji vahidlərin nitqdə işlədilmə imkanlarının necə geniş olduğunu sübuta yetirmiş olur.

Məşhur türkoğlu Mahmud Kaşğarının lüğətində istifadə olunan atalar sözləri, zərb məsələləri, ibarələri, hikmətli sözlərin tərkibindəki leksik vahidlər dövrümüzə qədər gəlib çıxmış, qorunub saxlanmışdır. Onların ingilis dilində işlənən variantlarına nəzər salaq.

1. *Artıq tamaq daş yarar, daş qayıdıb baş yarar – Crasp all, lose all.*
2. *At ölər, meydan qalar, igid ölər, ad-san qalar – The horse dies the arena remains, the hero dies his fawl remains. / A glorias deed, never dies.*
3. *Dama-dama göl olar, dada-dada heç olar - Many a little makes a mickle.*
4. *Dəvədən böyük fil var - There is an elephant bigger than the camel (hərfi tərcümədə).*
5. *Əsl istəyən tikanı da istəyər - There is no rose without a thorn / he that wants the pleasant thing will accept unpleasant side of them [3, s.29; 4, s.101].*

Mətnlərin tərcüməsində frazeoloji vahidlərin variativliyinə yol verilir və ya əksinə. Məsələn: terminoloji frazeologizmlərin, dövlət orqanlarının və müəssisələrinin adları ilə birbaşa bağlı olan frazeologizmlərin, eləcə də müxtəlif sənədlərin adları əks olunmuş frazeoloji birləşmələrin tərcüməsində variativlik məsələlərinə yol verilmir. İngilis dilinin frazeologiyasında “*Jim Crow*” remissentik vahidi vardır. Bu, şəxsin adı ilə əlaqədardır, mənası isə “*irqi seçmə, irqi ayrı seçkilik*” deməkdir. Bu ifadəni tərcümə edən tərcüməçi bu frazeoloji birləşmənin rast gəldiyi mətndə, onun yerinə “*aparted*”, yaxud “*irqi ayriseçkilik*” (irqçilik) terminlərindən birini işlədə də bilər. Amma eyni zamanda, tərcüməni olduğu şəkildə verə də bilər. Hər iki halda ingilis dilinin frazeoloji birləşmələrinin toplumunda da onların işləkliyi genişlənir və bu da toplumu zənginləşdirir. İndi isə nümunələrə əsasən, Azərbaycan dilində işlənən frazeologizmlərin ingilis dilində işlənən variativliyinə, həmçinin ingilis dilində işlənən frazeologizmlərin Azərbaycan dilində işlənən variativliyinə nəzər salaq.

Azərbaycan dilindən ingilis dilinə çevrilənlər:

1. *Boş danışmaq – to throw out affected words, talk rubbish.*
2. *Yekə (xana) danışmaq – to be too cocksure, to dogmatize.*
3. *Qızım sənə deyirəm, gəlinim sən eşit - to make remark intended for somebody, but not directly addressed to him: an indirect allusion.*
4. *Keçənə güzəşt deyərlər - what is done can't be undone.*
5. *Yerli-yerində bilmək - to have full account of.*

İndi isə ingilis dilindən Azərbaycan dilinə çevrilənlərə nəzər salaq: *to come into account – hərəkətə başlamaq; to be in advance of – irəlində durmaq, irəlində olmaq; to be under the aegis of – himayəsi altında olmaq, qanadı altında olmaq, sayəsində olmaq; to be on the agenda – aktual olmaq; a gentleman's agreement – centlmenin razılığı; to mend like soul all in summer – yayda turş pivə kimi yaxşılaşacaq, yəni bir az da pis olacaq; alive and kicking – sağ və salamat olmaq; all along – bütün vaxt; to say Amen to something – bir şeyə amin demək, bir şeylə razılaşmaq; to know something inside out – bir şeyi iç tərəfdən bilmək [2].*

Çəkilməmiş nümunələrdən aydın olur ki, frazeoloji vahidlərin ekvivalentlərinin verilməsi zamanı bir sıra dəyişikliklər baş verir. Onlar aşağıdakılardır:

1. Bir dildəki frazeologizmlərin leksik tərkibi, o biri dildə tamamilə dəyişir.
2. Frazeoloji birləşmələrin xarici strukturu dəyişir.
3. Feli tərcümə, ismi cümlə ilə əvəzlənə bilər, fel başqa leksik-semantik qrupdan olan sözlə əvəzlənə bilər.
4. Frazeoloji vahidlərin verilməsində tərcümənin də rolu danılmazdır. Lakin bu zaman frazeoloji vahidlərin hamısı deyil, tək-tək komponentləri dəyişir.
5. Müəyyən zaman kəsiyində tərcümə zamanı tam identivlik əldə oluna bilər. Məhz bu zaman artıq həmin frazeologizmin artıq beynəlmiləşdiyini, həmin paradigmada xalqların təfəkkürünün, düşüncə tərzinin bir-birinə yaxınlaşdığını göstərir.

4. Feli frazeologizmlərdə paronimlərin variantlığı

Paronimiya “para” (yanında) və “anoma” (ad) sözlərinin birləşməsindən yaranıb, səslənməsinə görə yaxın, mənasına görə müxtəlif, yaxud qismən üst-üstə düşən eyniköklü sözlərə deyilir. Bəzi tədqiqatçılar paronimlərə, həmçinin səslənməsi yaxın olan və bu səbəbdən dildə qarışdırıla bilən müxtəlif köklü sözləri də aid edirlər [7, s.16].

İngilis dilinin paronimalarının yaranması müəyyən dərəcədə, dilin konkret bir mərhələsində həmahəng sözlərin, konkret qavranılmasının nəticəsi olaraq göstərilir və ya nəticə olaraq qəbul edilir. Feli frazeoloji birləşmələrinin paronimlərin yaranmasının əsas səbəbi kimi isə, dilin sinxron olaraq dəyişməsi, eyni zaman kəsiyində onun tərkibindəki sözlərin miqdarının daimi olaraq artması və qrammatik cəhətdən zənginləşməsi göstərilir. Eyni zamanda, sözlərin bu və ya digər mənalarının köhnəlməsi ilə bərabər, işlənməkdə olan mənaların yeni çalarları da yaranmışdır.

Tədqiqat işlərini araşdırarkən ingilis dili paronimlərinin variativliyi diqqəti cəlb edir. Bu, əsasən, iki halda özünü göstərmiş olur.

1. Felə görə fərqlənən feli frazeoloji paronimlər: məsələn, *to get the bum's rush – to give the bum's rush; to drop someone – to dump someone; to gain the upper hand – to get the upper hand – to have the upper hand; to rack one's brains – to pack one's brains; to beat one's wits – to break one's wits; to run at full speed – to rush at full speed.*

2. Nitqin ad hissələrinə görə fərqlənən feli frazeoloji paronimlər, məsələn, *to lay the saddle on the right horse – to lay the saddle on the wrong horse; to gain a bad name – to gain a good name; there is a bad blood between them – there is a good blood between them; time is right-time is up; to give someone a proper dressing down – to give someone a proper thrusting – proper pounding – to give someone a proper licking; to curse someone up hill and down dale - to curse someone like hell; to do with a clear head – to do with a clear mind; to do with a fresh mind – to do with a fresh eyes (açıq gözlə etmək, ayıq başla etmək); to chew the fat – to chew the rag; to save the rag; to gave the day – to gave the life; to get out of a difficulty – to get out of a tight corner; to drive mad - to drive to distraction; to sling mud at someone – to fling mud a someone; to do something with -utmost effort – to do something with all one's night.*

3. Komponentlərin, məna yaradan və məna dəyişən funksiyalarının, artıqlarla verilmiş olduğu frazeoloji paronimiyalar, məsələn, *to make a scene – to make the scene; to force an open door – to forse the open door; to make a name – to make the name; to make a face – to make the face.*

4. Əlamətdar sözlərə görə fərqlənən paronimlər, məsələn, *the Garden City – the Golden City; good egg – good man; chicken liver – chicken heart.*

5. Say formalarına görə fərqlənən ismi frazeoloji paronimlər, məsələn, *up and down – ups and down's.*

6. Xidməti sözlərə və sözlərin formasına görə fərqlənən frazeoloji paronimlər, məsələn, *to be in the road – to be in the road; to harp on the string – to harp upon one string; to bring someone in the open – to bring someone into the open.*

7. Obyektə və subyektə görə fərqlənən frazeoloji paronimlər, məsələn, *to keep someone on the run – to keep the run of something.*

8. Leksemlərin miqdarına görə fərqlənən frazeoloji paronimlər, məsələn, *to be in pocket – to be in someone's pocket – to be out of someone's pocket.*

9. Əlamətdar sözlərə görə fərqlənən feli frazeoloji paronimlər, məsələn, *to get decorous / to become decorous.*

Nəticə. Müxtəlif sistemli dillərdə variativlik problemlərinin tədqiq edilməsi, müasir dilçilik elminin ən son nailiyyətlərindəndir. Əsas məsələ ondan ibarətdir ki, ayrı-ayrı dil sistemlərində, o dillərə məxsus dil vahidlərinin variant və invariantlarının tədqiqata cəlb edilməsi mümkün əhəmiyyət kəsb etməklə yanaşı, dilin zənginləşməsində də müstəsna rola malikdir.

Ədəbiyyat

1. Gaesworthy J. (1976), The silver spoon. Moscow: Foreign Language Publishing house. 278. 6
2. <http://www.grammatika.com>
3. Kaşğari M. (2006), Divani-lüğət-it-türk. 4 cilddə. Bakı. Ozan. I-ci hissə - 512, II-ci hissə - 400, III-cü hissə - 400, IV-cü hissə - 752.
4. Sürek M.B. (2015), Müasir ingilis ilində feli frazeoloji vahidlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri. Dissertasiya. Bakı.
5. Vəliyeva N.G. (2010), İrihəcmli üçdilli frazeoloji lüğət. 2 cilddə. Bakı, Azərənəşr. I-ci hissə - 988, II-ci hissə - 987.
6. Кунин А.В. (1964), Основные понятия английской фразеологии как лингвистической дисциплины. Автореферат, дисс., докт., филол., наук. Москва, 344.
7. Савицкая С.Н. (1963), Фразеологическая единицы с модальным значением в современном английском языке. Автореферат, дисс., док., фил., наук. Москва, 272.